

О.П. Тищенко (Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана, Україна)

ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ФУНКЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ ТЕОРІЙ ДОКЕЙНСІАНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано й узагальнено погляди представників провідних наукових шкіл з середини XVII ст. — по першу третину XX ст. щодо ролі та функцій держави у регулюванні розвитку національної економіки. Обґрунтовано необхідність і доцільність використання певних положень економічної теорії у сучасних умовах господарювання.

Ключові слова: держава, державне регулювання економіки, теорії державного регулювання економіки, функції держави в економіці.

Літ. 33.

А.П. Тищенко (Киевский национальный экономический
университет имени Вадима Гетьмана, Украина)

ГОСУДАРСТВО И ЕГО ФУНКЦИИ В ЭКОНОМИКЕ: РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ТЕОРИЙ ДОКЕЙНСИАНСКОГО ПЕРИОДА

В статье проанализированы и обобщены положения представителей ведущих научных школ с середины XVII в. — по первую треть XX в. относительно роли и функций государства в регулировании развития национальной экономики. Обоснована необходимость и целесообразность использования определенных положений экономической теории в современных условиях хозяйствования.

Ключевые слова: государство, государственное регулирование экономики, теории государственного регулирования экономики, функции государства в экономике.

O.P. Tyshchenko (Kyiv National Economic University of Vadym Hetman, Ukraine)

THE STATE AND ITS FUNCTIONS IN THE ECONOMY: A RETROSPECTIVE ANALYSIS OF PRE-KEYNESIAN PERIOD

The article analyzes and summarizes the views of the leading scientific schools from the mid XVIIth century till the first third of the XXth century regarding the role and the functions of the state in regulation the national economy development. The necessity and the expediency of certain positions application of the economic theory within the current economic practice are grounded.

Keywords: state; state regulation of the economy; theories of state regulation of the economy; state functions within economy.

Постановка проблеми. Держава є основою будь-якого суспільства, яка відіграє провідну роль і здійснює вплив на всі без винятку сфери життя та діяльності людини, в тому числі й на економіку.

Головними питаннями вже існуючих теорій й тих, що розробляються, є питання співвідношення між ринковими регуляторами й інструментами державного впливу на економічні процеси, а також умови та особливості їх застосування в конкретній національній економіці з урахуванням особливостей її формування та функціонування. Мова йде лише про те, що кожна теорія пропонує розв'язання на основі власної теоретичної платформи. В той же час погляди представників різних течій часто збігаються при розгляді окремих складових механізму державного регулювання економіки, що призводить до

переплетіння різних теорій, доповнює їх, збагачує існуючу практику державного регулювання національних економік та сприяє міждержавному «взаємопроникненню» найбільш прогресивних ідей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та невірішені раніше частини загальної проблеми. Історія становлення державного регулювання економіки, теоретичне обґрунтування ролі та здійснення державою регулюючих функцій в економіці, аналіз розроблених теорій і концепцій висвітлені у численних публікаціях сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, зазначені проблеми знайшли своє відображення у працях А.В. Анікіна [1], В.Д. Базилевича [10], М. Блауга [4], М.К. Галабурди [17], М.І. Диби [17], Ш. Жида [9], І.Й. Малого [17], Ш. Риста [9], Ф.І. Шамхалова [32] та багатьох інших.

Огляд наукових публікацій свідчить, що більшість авторів переважно зосереджуються на розкритті та висвітленні процесу становлення й функціонування системи державного регулювання економіки, починаючи з розробок Дж.М. Кейнса, викладених у його фундаментальній праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей» (1936) [12].

У той же час теоретичне обґрунтування підходів до бачення ролі держави в економіці та визначення методологічних принципів функціонування механізму державного регулювання економіки почало розроблятися вченими ще за декілька століть до виникнення кейнсіанства. У науковій спадщині минулого міститься чимало вихідних положень, які не втратили своєї актуальності до нашого часу та значною мірою підготували підґрунтя для «кейнсіанської революції» в економічній науці. Однак їх системному вивченню, розкриттю змісту й обґрунтуванню можливості використання у сучасній практиці господарювання приділяється недостатньо уваги. Багато питань протягом тривалого періоду залишаються дискусійними, що, власне, й спонукає до поглибленого вивчення й критичного їх осмислення.

Здійснення ретроспективного аналізу теорій державного регулювання економіки допоможе краще зрозуміти проблеми сьогодення та сприятиме пошуку шляхів і напрямів їх вирішення в наш час.

Мета дослідження полягає у систематизації, узагальненні, аналізі поглядів представників провідних наукових шкіл докейнсіанського періоду на роль держави у ринковій економіці й оцінці їхнього внеску у формування теорії державного регулювання економіки.

Основні результати дослідження. Необхідність і значущість державного впливу на окремі сторони економічного життя суспільства усвідомлювалась та обґрунтовувалась науковцями, починаючи з часу виникнення перших наукових економічних шкіл.

Так, ще у XVII ст. у працях представників меркантилізму вже наголошувалась на необхідності (у зв'язку з розвитком міжнародної торгівлі) запровадження заходів податкового регулювання зовнішньоекономічної діяльності та здійснювались спроби оцінки впливу державної економічної політики на розвиток країни. «Правильною політикою та вигідною для держави буде припустити, щоб товари, які виготовлені з іноземної сировини... вивозилися безмитно. Такі виробництва дадуть роботу великій кількості бідних людей і значно збільшать щорічне вивезення таких товарів за кордон, завдяки чому

збільшитися ввезення іноземної сировини, що покращить надходження державних мит... Необхідно також не обтяжувати занадто великими митами наші вітчизняні товари, щоб не здорожувати їх занадто для іноземців і не перешкоджати цим їхньому продажу», — зазначав один із головних теоретиків меркантилізму Т. Мен [20, 155].

Конкретні пропозиції щодо обов'язків «государя» (тобто держави — прим. Т.О.) знаходимо у працях й інших представників меркантилізму. Вони, зокрема, стосуються підтримання належного порядку всередині країни, налагодження системи обліку доходів, запобігання проявам зловживань і корупції: «Тепер, коли у всіх державах тисячі податків, тому здається ще більш необхідно, щоб кожен віддавав свій статок за декларацією, показував яким є його дохід», — писав А. Монкретєн. Він також наголошував на необхідності державної підтримки тих видів діяльності, які здатні принести значну вигоду державі, зокрема мова йшла про навігацію й ефективне використання морського узбережжя [22, 181].

Значний внесок у бачення ролі держави в економіці був здійснений прихильниками економічної школи фізіократів, яка прийшла на зміну меркантилізму. Незважаючи на обмеженість їхнього вчення, яке полягало у тому, що єдиною продуктивною галуззю економіки є сільське господарство, розвиток якого повинен підтримуватись за допомогою інструментів державного впливу, лідером даної школи Ф. Кене досить чітко були сформульовані загальні принципи економічної політики «землеробської держави»: гарантування прав власності, яка є основою економічного ладу суспільства, необтяжливість податків та їх зростання пропорційно темпам росту національного доходу, стимулювання виробничих витрат і торгівлі сировиною, дотримання принципу паритетності в торгівлі з іншими країнами, обмеження еміграції населення, яке може вивезти з країни значні статки, підтримання достатнього рівня споживання найбільш бідніми верствами населення тощо [13, 306–316]. Зміст зазначених принципів свідчить про відведення фізіократами державі провідної ролі в регулюванні економічного розвитку.

Крім того, представники даної школи акцентували увагу на необхідності здійснення державою таких функцій, як розвиток освіти, (яка, на їхню думку, «єдиний засіб, який перешкоджає фізіократичному деспотизму переродитися в особистий») та створення підприємств суспільного характеру («хіба гарний господар-власник не повинен будувати насамперед дороги у своїх володіннях, тому що гарні дороги і канали дуже корисні у встановленні зв'язку між окремими територіями» [9, 41]).

Також важливим доробком школи фізіократів є підходи, закладені Ф. Кене в «Економічну таблицю» (1758 р.), які сприяли становленню в майбутньому такої важливої функції держави, як формування, на основі попереднього аналізу й оцінки основних народногосподарських пропорцій в економіці та розроблення заходів із підтримки їх на оптимальному рівні [14, 295–306].

На державному регулюванні зовнішньоекономічної діяльності наполягав й родоначальник класичної школи У. Петті. Ним же була обґрунтована необхідність і доцільність здійснення державних цільових витрат за такими напрямками, як оборона країни та державне управління, будівництво доріг, мостів,

інших громадських споруд, утримання шкіл та інтернатів, допомога незаможним верствам населення тощо. Значну увагу у своїх дослідженнях У. Петті приділяв питанням створення податкової системи та визначенню її ролі у забезпеченні функціонування фінансової системи країни. Важливого значення у забезпеченні розвитку національної економіки У. Петті надавав ефективному грошовому обігу, оскільки «гроші в державі прискорюють його діяльність, харчують продуктами, які ввозяться з-за кордону під час неврожаю у власній країні, служать завдяки своїй подільності для ведення звітності і прикрашають суспільство в цілому» [24]. Отже, найважливішою роллю держави є забезпечення примноження грошових надходжень у державну скарбницю: «якщо в країні є дуже багато грошей, то для неї ... було б вигідним, якби усі надлишки знаходились у королівських скринях» [24, 190, 193].

Власний погляд на роль держави в економіці, який у подальшому отримав назву класичної теорії, був запропонований А. Смітом. На його думку, держава повинна забезпечувати безпеку життя людини, його власності, розв'язувати спірні питання, гарантувати дотримання встановлених у суспільстві правил. Тобто держава бере на себе те, що індивідuum не здатний виконати самотійно або виконує це неефективно. Основним регулятором економічних процесів, за цією теорією, є ринковий механізм, який ефективно регулює розподіл ресурсів на всіх ринках та автоматично забезпечує рівновагу між попитом і пропозицією. За наявності такого механізму держава не повинна втручатися в економіку. Характеризуючи систему ринкової економіки вчений вважав, що головною рушійною силою економічного розвитку є намагання підприємців реалізувати свої власні інтереси, що призводить до збільшення як його власного багатства, так і суспільства в цілому. Але головною умовою досягнення цього є забезпечення державою для всіх суб'єктів господарювання реалізації та гарантування свободи вибору сфери діяльності, свободи конкуренції та свободи торгівлі.

Підтвердженням певного ставлення «класиків» до ролі держави є, зокрема, обґрунтування А. Смітом трьох важливих обов'язків, які належать до її компетенції: захист суспільства від насильства та посягань з боку інших незалежних суспільств; захист, наскільки це можливо, кожного члена суспільства від несправедливості й утиску його іншими членами суспільства або зобов'язання встановлення точного справляння правосуддя; заснування та утримання таких суспільних установ і таких суспільних робіт, які, будучи найбільш корисними для суспільства в цілому, не можуть, проте, своїми прибутками відшкодувати витрати окремої людини або невеликого співтовариства [30, 501, 512, 520]. Цілком очевидно, що виконання зазначених функцій потребує наявності відповідних фінансових ресурсів, а отже, й запровадження механізму їх акумулювання.

Розуміючи це, А. Сміт наголошує й на іншій ролі держави – формуванні податкової системи та визначає її принципи (пропорційність, визначеність, зручність, необтяжливість), зміст яких детально розкриває у своїй фундаментальній праці [30, 588–589].

За А. Смітом [30], до компетенції «нічного сторожа» належали найважливіші функції, що мали забезпечувати надходження коштів до державної скарб-

ниці, функціонування державного сектору економіки й забезпечення ним необхідних суспільству потреб. Отже, теза про «невидиму руку» ринку значною мірою являє собою конструкцію, яка часто не зовсім відповідає реальному стану речей [32, 130].

Аналогічних з А. Смітом [30] поглядів щодо визначальної ролі держави у формуванні системи оподаткування дотримувався й інший відомий представник класичної школи — Д. Рікардо [27]. Відстоюючи принципи економічного лібералізму та невтручання держави в економіку, він значну увагу приділяв питанням формування державної системи оподаткування та розвивав ідеї А. Сміта [13] щодо обґрунтування принципів, за якими вона має будуватися. Підкреслюючи необхідність оподаткування як інструменту наповнення державної скарбниці, одночасно Д. Рікардо розкрив й негативний вплив податків на розвиток національної економіки та на рівень добробуту громадян у разі їх застосування без належного обґрунтування: «Усі податки необхідно падають на капітал або на дохід. Якщо вони падають на капітал, то повинен відповідно зменшитись той фонд, розміром якого завжди регулюється виробнича діяльність країни, а якщо вони падають на дохід, то вони або зменшують накопичення, або змушують платників податків зменшувати, для їх покриття, на відповідну величину своє колишнє невиробниче споживання предметів життєвої необхідності та комфорту» [27, 130]. Виходячи з цього, автор обґрунтував важливий методологічний принцип (про який варто було б не забувати й сьогодні) щодо необхідності оподаткування не капіталу, а отриманих доходів: «Завдання політики уряду і повинно полягати в тому, щоб заохочувати це прагнення до накопичення. Воно ніколи не повинно вводити такі податки, які неминуче падають на капітал. Чинячи так, воно зачіпає фонд, призначений для утримання праці і таким чином зменшує майбутнє виробництво країни» [27, 131].

Схожої позиції щодо податкової політики держави дотримувався й Т. Мальтус. На його думку, «уряд, безперечно, може завдавати значного лиха через війну або важкі податки... Війна та податки безпосередньо прагнуть до знищення або уповільнення збільшення капіталу, виробництва та населення» [18, 67]. Отже, податкова політика має бути потужним важелем державного впливу на розвиток економіки.

Специфічну роль держави Т. Мальтус вбачав і у регулюванні чисельності населення з метою недопущення її надмірного зростання, оскільки це призводить до серйозних проблем із забезпеченням засобів існування людського суспільства. Висловлюючись сучасною мовою, вчений обґрунтував заходи державної демографічної політики, спрямованої на стримування народжуваності. Одним із дієвих заходів із регулювання чисельності населення вчений вважав необхідність прийняття на законодавчому рівні положення про відмову від державної підтримки бідних, які, на його думку, не повинні «утримуватися за суспільний кошт» [18, 71], оскільки це «заохочує безпечність і лінощі» [18, 72].

Не заперечував можливості та бажаності втручання держави в економічні процеси й Дж. Мілль — останній представник школи класичної політичної економії, який жив і працював у середині ХХ сторіччя. «Уряд, — за висловлюванням науковця, — має брати на себе все те, виконання чого є бажаним для

загальних інтересів людства і майбутніх поколінь або поточних інтересів членів суспільства, які потребують допомоги ззовні, якщо все це за своєю природою не може винагородити приватних осіб або суспільство, які доклали свої зусилля» [21, 489–491]. У зазначеній праці вчений наводить безліч прикладів того, що має належати до сфери державного регулювання — карбування грошей, законодавче встановлення системи мір і ваг, посилення, освітлення та прибирання вулиць і доріг, будівництво гаваней, спорудження маяків, дамб, набережних тощо. До сфери активного державного втручання, на переконання Дж. Мілля [21], мають належати фінансування науки, створення ринкової інфраструктури, здійснення продуманої соціальної політики [17, 84].

Одним із перших Дж. Міль [21] розділив державне втручання в економіку на два його види: директивне — повний контроль і можливість заборони приватним особам здійснювати ту чи іншу діяльність без дозволу або здійснювати її з обмеженнями; рекомендаційне — надання рекомендацій і свободи дій окремим особам у реалізації корисних для суспільства цілей, але в той же час держава створює власний аналогічний орган для досягнення тих самих цілей.

Певний внесок у бачення ролі держави у національній економіці зроблений представником економічного романтизму С. Сісмонді [29]. Критикуючи капіталізм вільної конкуренції, він доводить, що постійним супутником капіталізму є економічні кризи, які призводять до зубожіння трудящих і концентрації національного багатства в руках обмеженої кількості людей. Виходячи з цього, вчений відстоював ідею необхідності державного регулювання економіки й обґрунтовував його конкретні напрями: забезпечення планомірного розвитку окремих галузей, регулювання темпів економічного зростання й усунення диспропорцій між виробництвом і споживанням. Особливо важливою функцією держави С. Сісмонді вважав здійснення активної соціальної політики. Ним була запропонована програма соціальних реформ, суть яких полягала у кардинальній зміні взаємовідносин між роботодавцями та найманими працівниками — можливість участі робітників у прибутках підприємств, соціальне забезпечення робітників за рахунок створених власниками підприємств грошових фондів, законодавче врегулювання тривалості робочого дня та встановлення розміру мінімальної заробітної плати. Необхідною умовою їх здійснення, на думку вченого, є «тільки поступові й непрямі заходи з боку законодавства, повна справедливість у відносинах між господарем і робітником, яка б покладала на першого всю відповідальність за зло, яке він завдав іншому» [29, 272].

«Розвиваючи ідеї С. Сісмонді щодо необхідності здійснення соціальних реформ, англійський економіст Дж. Гобсон пропонував обкладення доходів капіталістів високими прогресивними податками та встановлення жорсткого державного контролю над монополіями» [1, 279].

Розглядаючи еволюцію поглядів на роль держави в економіці, не можна залишити поза увагою ідеї авторів численних соціал-демократичних концепцій та економічну теорію марксизму.

Слід зазначити, що думки соціалістів-утопістів щодо функцій держави кардинально розходилися. Так, Р. Оуен, розуміючи необхідність здійснення реформ, підкреслював потребу в таких урядах, які «з достатньою передбачли-

вістю зрозуміли б, що вони зобов'язані вводити нові порядки з метою усунути те грубе невігластво і ту порочність, з якими ведуться тепер життєво важливі справи у всіх країнах світу», та акцентував увагу на тому, що суспільство має всі засоби, необхідні для повного введення таких змін у життя людей протягом п'яти років з моменту початку реформ [23, 337, 340].

На думку ж К.А. Сен-Сімона, при розбудові нового промислового суспільства роль урядів поступово буде зменшуватись. «Їх обов'язок обмежиться лише усуненням усього того, що заважає корисним роботам. Вони матимуть у своєму розпорядженні мало влади і мало грошей, оскільки трохи влади і трохи грошей достатньо для досягнення мети», — підкреслював вчений [28, 223].

В утопічній моделі ідеального суспільного устрою Ш. Фур'є роль держави взагалі зводилась до мінімуму. Регулювання всіх процесів у державі мало забезпечуватись завдяки функціонуванню певних осередків соціалістичного суспільства [31, 276–294].

Пізніше деякі економічні ідеї соціалістів-утопістів знайшли своє відображення у марксистській теорії. Розвиток капіталізму, на думку К. Маркса [19], призводить до концентрації капіталу та монополізації окремих галузей економіки, посилює циклічність економічного розвитку, що обмежує можливості ринкових механізмів у регулюванні спадів виробництва, безробіття, інфляції. Основні ідеї марксизму полягають у необхідності заміни стихійного капіталістичного розвитку свідомим, цілеспрямованим впливом держави на соціально-економічні процеси за допомогою загальнодержавних планів. Крім того, приватна власність повинна бути знищена й замінена суспільною (загальнонародною), що унеможливить експлуатацію людини людиною та викоренить нерівність між людьми. К. Маркс вважав, що капіталізм революційним шляхом має бути замінений на іншу суспільну систему. В подальшому марксистські ідеї були розвинуті російським політичним діячем В.І. Леніним [15] та практично реалізовувались при побудові СРСР.

На відміну від марксизму, у розумінні якого держава являє собою інструмент насилля в руках економічно панівного класу, наступні покоління соціал-демократів (Е. Бернштейн [3], Р. Гільфердінг [7], К. Каутський [11]), обґрунтовуючи можливість еволюції капіталізму та піддаючи ревізії погляди К. Маркса, дещо по-іншому трактували роль держави. Вони теоретично обґрунтовували можливість подолання ринкової анархії за допомогою різноманітних інструментів державного регулювання економіки (планування, грошово-кредитне регулювання, політика соціального захисту працівників тощо), акцентували увагу на подальшій демократизації суспільства та можливості впливу найманих працівників на процес прийняття управлінських рішень, передбачали можливість перетворення держави на демократичний інститут, що забезпечує реалізацію інтересів усього суспільства [10, 362–373].

Ідеї соціал-демократів у другій половині ХХ ст. знайшли своє втілення у моделях побудови соціалізму: англійській моделі «корпоративного соціалізму», скандинавській моделі «розподільчого соціалізму», французькій моделі «самокерованого соціалізму». У кожній із зазначених моделей державі відводилась досить активна роль в регулюванні економічних процесів, особливо щодо соціального захисту, розвитку системи соціального забезпечення, регу-

лювання доходів, запровадження системи державного індикативного планування тощо [10, 379].

Немало цікавих поглядів щодо ролі держави у національній економіці в період домінування ідей економічного лібералізму та формування соціал-демократичних поглядів висловлювалося представниками й інших шкіл.

Так, заслуговує на увагу методологічний підхід представників німецької історичної школи (К. Бюхер [5], Ф. Ліст [16], Г. Шмоллер [33] та інші), які наголошували, на відміну від абстрактного підходу у класичній політекономії, на необхідності аналізу економічних явищ і процесів з урахуванням умов конкретної країни та в історичній динаміці. Це, на їхню думку, дає змогу формувати цілеспрямовану економічну політику держави з метою забезпечення перспективного розвитку продуктивних сил країни. Найважливішою метою держави представники даної школи вважали створення «державного господарства, яке в змозі було б задовольнити національною працею всі потреби своїх підданих, та шляхом жвавого обміну всередині країни використовувати в інтересах цілого всі природні багатства країни та всі індивідуальні сили народу». Конкретними засобами на шляху досягнення цієї мети, як зазначав К. Бюхер, мають бути: створення єдиної митної системи, стимулювання розвитку великої промисловості, надання державних субсидій, будівництво систем сполучення, державна підтримка розвитку науки та культури, усунення нерівності в оподаткуванні тощо [5, 142–143].

Ще більшу деталізацію державних функцій знаходимо в іншого представника даної школи — Г. Шмоллера. Досліджуючи народне господарство країни як єдину систему, він так само системно підійшов і до функцій держави, які повинні являти собою «єдину торговельну, промислову й поземельну політику, єдиний податковий, митний і фінансовий устрій, державну грошову і кредитну систему, організацію державних і общинних позик, державні, військові, шкільні, виховні заклади і піклування про бідних, державні шляхи сполучення у вигляді залізниць, каналів, пароплавних рейсів, державні колонії і міжнародні угоди...» [33, 105].

Надзвичайно важливу роль митній системі відводив Ф. Ліст. За його визначенням, створення митної системи викликане «прагненням народів до самозбереження та до забезпечення власного добробуту й процвітання або до встановлення домінування їх над іншими націями» [16, 57]. Отже, вона має будуватися в такий спосіб, щоб сприяти економічному розвитку країни.

Значну увагу у своїх дослідженнях Ф. Ліст також приділяв необхідності розвитку державного сектору економіки як невід'ємної складової народно-господарського комплексу, яка включає «державні засоби уряду, споживання цих засобів та управління ними» [16]. Одночасно вчений наголошував на необхідності здійснення належного суспільного контролю за державним управлінням. «Гласність судових суперечок, суд присяжних, парламентське законодавство, громадський контроль державного управління, самоврядування міське і корпоративне, свобода друку, утворення товариств для загальнокорисних цілей — все це забезпечує для громадян конституційних держав і для державної влади масу енергії і сил, набуття яких за інших засобів є досить складним» [16, 63], — писав Ф. Ліст.

Таким чином, представники німецької історичної школи у своїх дослідженнях, усвідомлюючи недосконалість ринкових регуляторів, одними з перших (набагато раніше за Д.М. Кейнса [12]) висловлювались щодо необхідності широкого застосування інструментів державного регулювання економіки з багатьох напрямків.

Подальший внесок у розуміння ролі держави в економіці було зроблено основоположниками неокласицизму, зокрема А. Пігу [25; 26]. Аналізуючи недоліки ринкового механізму, науковець підкреслював: «навіть Адам Сміт не усвідомлював повністю, наскільки Система Природної Свободи потребує утвердження правомочності й охорони з допомогою спеціальних законів з тим, щоб вона могла забезпечити найбільш продуктивне використання ресурсів країни» [25, 196].

Однією з найважливіших сфер, яка з метою сприяння підвищенню ефективності функціонування національної економіки повинна контролюватися державою, є, на думку А. Пігу, інвестиційна діяльність. «Для будь-якої галузі, щодо якої є підстави вважати, що в результаті вільної реалізації промислового інтересу ресурси будуть інвестовані не у тому обсязі, який необхідний з погляду збільшення національного дивіденду, prima facie існує підстава для державного втручання» [25, 406]. Основними інструментами, що їх може використовувати держава з метою стимулювання певних сфер діяльності, є субсидії та податки, за допомогою яких «уряд у змозі скоротити розрив між відповідними продуктами у тій або іншій сфері, надаючи інвестуванню засобів у цій сфері «особливу підтримку» або накладаючи на нього «особливі обмеження»» [25, 259–260].

Значну увагу А. Пігу приділяв питанням державного регулювання цін на продукцію, особливо у воєнний час та за умов монопольного становища на ринку тих чи інших виробників. Втручання у процес ціноутворення, вважав вчений, може здійснюватись за двома основними напрямками: 1) дозволяти встановлювати торговцям ринкові ціни на продукцію, що забезпечить отримання надприбутків, а потім вилучати їх на користь держави за допомогою високих податків; 2) обмежувати рівень цін з метою недопущення надприбутків [25, 294–295]. Тобто, по суті, автор обґрунтовує застосування адміністративних та економічних важелів у регулюванні підприємницької діяльності.

У податковій сфері А. Пігу висловлювався за впровадження прогресивної системи оподаткування, яка має будуватись з урахуванням рівня доходів громадян, вважав за потрібне введення податку на спадок, пропонував стимулювання добровільних пожертвувань. Держава, на його думку, повинна сприяти підвищенню ставок заробітної плати в окремих галузях промисловості шляхом встановлення мінімальної заробітної плати, а також жорсткого контролю за дотриманням умов оплати праці [26, 150–160].

Втручання держави в економічні процеси, вважав А. Пігу, може здійснюватись у двох основних формах — державний контроль або державне підприємство. При виборі конкретної форми необхідно брати до уваги «з одного боку, порівняльний вплив, який обидві форми втручання можуть справити на ефективність виробництва, та, з іншого боку, порівняльну легкість, з якою та чи інша форма втручання, яка відповідає державним інтересам, може вико-

ристуватись щодо підприємств даного виду» [25, 486]. Прийняттю рішення стосовно вибору між цими двома формами має передувати поглиблений аналіз конкретної галузі та оцінювання компетентності того державного органу, про втручання якого йде мова. Одночасно повинна бути здійснена оцінка «можливого впливу нового обсягу робіт на ефективність реалізації основних «позавиробничих» цілей, заради досягнення яких даний орган і був створений» [25, 487].

Динаміка світового економічного розвитку протягом декількох століть, незалежно від теоретичних постулатів, бажань й аргументації їхніх авторів (особливо тих, хто є прихильником ідей «вільного ринку»), свідчить про зростання ролі держави в економічному розвитку будь-якої країни. Це обумовлене наявністю таких сфер життя суспільства, які об'єктивно спонукають до необхідності здійснення під контролем держави певних видів витрат: на військові цілі, економічний розвиток галузей і сфер, якими опікується держава, на соціальні потреби, утримання органів влади та управління, на участь у міжнародних організаціях, утримання представництв за кордоном, обслуговування державного боргу тощо. Аналіз динаміки державних витрат у розвинутих країнах світу за досить тривалий період часу підтверджує тенденцію їх постійного зростання¹. Так, якщо у 1870 р. бюджетні витрати у провідних країнах світу щодо ВВП не перевищували 10%, то у 1960 р. вони становили вже близько 30%, а наприкінці XX ст. — від 50 до 60% [3, 216–217], що свідчить про посилення ролі держави в забезпеченні економічного розвитку і потребує удосконалення механізмів використання існуючих інструментів державного регулювання та пошуку нових.

Огляд ідей представників провідних наукових шкіл свідчить про їхній суттєвий внесок у визначення функцій держави в економіці, які об'єктивно розширювались у процесі історичного розвитку людської цивілізації та потребували відповідного теоретичного обґрунтування. Отже, «кейнсіанська революція» відбулась не випадково, а була ретельно підготовлена науковцями багатьох попередніх поколінь.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що на кожному історичному етапі розвитку науковцями здійснювались спроби теоретичного обґрунтування інструментів регулювання соціально-економічних процесів з метою надання практичних рекомендацій щодо більш ефективного функціонування національних економік, захисту національних інтересів, підвищення рівня економічної безпеки країн та розв'язання існуючих соціально-економічних проблем. Виходячи з цього, є усі підстави стверджувати, що ідея вільного ринку у чистому вигляді існує не більше, ніж ідеальна теоретична модель, а у реальному житті спостерігається стала тенденція до зростання ролі держави в регулюванні економічного розвитку.

Ретельний аналіз методологічних підходів вчених так званого докейнсіанського періоду до обґрунтування функцій держави в економіці може бути

¹ Закономірність постійного зростання державних витрат, яка у подальшому отримала назву «закону Вагнера», вперше була встановлена німецьким економістом А. Вагнером у другій половині XIX ст. [6].

корисним для практичної діяльності урядів багатьох країн при визначенні шляхів розв'язання економічних проблем, що продовжують існувати й на початку ХХІ століття. Зокрема, це стосується питань вибору засобів регулювання зовнішньоекономічної діяльності та захисту внутрішнього ринку, подальшого обґрунтування принципів застосування податкових важелів у забезпеченні економічного розвитку та здійсненні антимонопольних заходів, стимулювання інвестиційної активності суб'єктів підприємницької діяльності, функціонування суспільного сектору економіки та виконання державою функції соціального захисту та соціальної підтримки окремих верств населення. Вибір конкретних інструментів державного регулювання розвитку національних економік повинен здійснюватись з урахуванням аналізу історичного досвіду та наукового доробку представників різних економічних шкіл.

Таким чином, розуміння та визначення місця держави у національній економіці в перспективі неможливе без урахування досвіду попереднього розвитку та вже сформованих й апробованих наукових теорій і концепцій.

1. Аникин А.В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1985. — 367 с.
2. Базилінська О.Я. Макроекономіка: Навч. посібник. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 442 с.
3. Бернштейн Э. Социальные проблемы. Условия возможности социализма и задачи социал-демократии / Пер. с нем. — СПб.: Изд. Жур. Популярно-научная библиотека, 1906. — 266 с.
4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. — М.: Дело, 1994. — 687 с.
5. Бюхер К. Возникновение народного хозяйства // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Отв. ред. А.Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2005. — Т. 3. Эпоха социальных переломов. — С. 138–146.
6. Вагнер А. Русские бумажные деньги: Исслед. нар.-экон. и фин. / С доп. и примеч. пер.: С прил. проекта восстановления метал. обращения; Пер. Н. Бунге. — К.: Унив. тип., 1871. — 392 с.
7. Гильфердинг Р. Финансовый капитал: Исслед. новейшей фазы в развитии капитализма / Пер. с нем. — М.: Соцэкгиз, 1959. — 491 с.
8. Енгельс Ф. Анти-Дюринг: Переворот в науці, вчинений паном Е. Дюрингом. — К.: Політвидав України, 1983. — 454 с.
9. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений / Пер. с фр.; Предисл. Я.И. Кузьминова. — М.: Экономика, 1995. — 544 с.
10. Історія економічних учень: У 2 ч. / В.Д. Базилович та ін.; За ред. В.Д. Базиловича. — 2-ге вид., випр. — К.: Знання, 2005. — Ч. 1. — 567 с.
11. Каутський К. Економічне учение Карла Маркса. — М.: Госполитиздат, 1956. — 232 с.
12. Кейнс Д.М. Общая теория занятости, процента и денег / Пер. с англ.; ред. А.Г. Милейковский. — М.: Прогресс, 1978. — 494 с.
13. Кене Ф. Общие принципы экономической политики земледельческого государства и примечания к этим принципам // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Отв. ред. Г.Г. Фетисов. — М.: Мысль, 2004. — Т. 1. От зари цивилизации до капитализма. — С. 306–316.
14. Кене Ф. Объяснение экономической таблицы. Анализ экономической таблицы // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Отв. ред. Г.Г. Фетисов. — М.: Мысль, 2004. — Т. 1. От зари цивилизации до капитализма. — С. 295–306.
15. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — 5-е изд. — М.: Политиздат, 1979. — Т. 33: Государство и революция. — 1981. — 433 с.
16. Лист Ф. Национальная система политической экономии // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Отв. ред. А.Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2005. — Т. 3. Эпоха социальных переломов. — С. 55–67.
17. Малий І.І., Діба М.І., Галабурда М.К. Держава і ринок: філософія взаємодії / За заг. та наук. ред. д-ра екон. наук, проф. І.І. Малиго. — К.: КНЕУ, 2005. — 358 с.

18. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения // Антология экономической мысли / Предисл., составление И.А. Столярова. — М.: ЭКОНОВ, Ключ, 1993. — С. 4—134.
19. Маркс К. Капитал: критика полит. экономии / Ред. Ф. Энгельса. — М.: Политиздат, 1970. — Т. 3, кн. 3. Процесс капиталистического производства, взятый в целом (Ч. 1, 2). — 1083 с.
20. Мен Т. Богатство Англии во внешней торговле или баланс нашей внешней торговли как регулятор нашего богатства // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Отв. ред. Г.Г. Фетисов. — М.: Мысль, 2004. — Т. 1. От зари цивилизации до капитализма. — С. 153—161.
21. Миль Дж.С. Основы политической экономии // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Отв. ред. Г.Г. Фетисов. — М.: Мысль, 2004. — Т. 1. От зари цивилизации до капитализма. — С. 473—494.
22. Монкретьен А. Трактат о политической экономии // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Отв. ред. Г.Г. Фетисов. — М.: Мысль, 2004. — Т. 1. От зари цивилизации до капитализма. — С. 168—182.
23. Оуэн Р. Революция в сознании и деятельности человеческого рода, или грядущий переход от неразумия к разумности // Утопический социализм: Хрестоматия / Общ. ред. А.И. Володина. — М.: Политиздат, 1982. — С. 335—340.
24. Петти У. Трактат о налогах и сборах. Verbum Sapient (Слово мудрым) // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Отв. ред. Г.Г. Фетисов. — М.: Мысль, 2004. — Т. 1. От зари цивилизации до капитализма. — С. 189—193.
25. Пигу А. Экономическая теория благосостояния / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1985. — Т. 1. — 512 с.
26. Пигу А. Экономическая теория благосостояния / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1985. — Т. 2. — 454 с.
27. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения: Сочинения. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. — Т. 1. — 360 с.
28. Сен-Симон А. Письма американцу // Утопический социализм: Хрестоматия / Общ. ред. А.И. Володина. — М.: Политиздат, 1982. — С. 221—224.
29. Сисмонди С. Новые начала политической экономии, или о богатстве и его отношении к народонаселению // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Отв. ред. Г.Г. Фетисов. — М.: Мысль, 2004. — Т. 1. От зари цивилизации до капитализма. — С. 519—532.
30. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Вступит. статья и коммент. канд. экон. наук В.С. Афанасьева. — М.: Соцэкгиз, 1962. — 684 с.
31. Фурье Ш. Новый хозяйственный мир // Утопический социализм: Хрестоматия / Общ. ред. А.И. Володина. — М.: Политиздат, 1982. — С. 276—294.
32. Шамхалов Ф.И. Государство и экономика: бизнес и власть. — М.: Экономика, 1999. — 414 с.
33. Шмоллер Г. Народное хозяйство // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Отв. ред. А.Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2005. — Т. 3. Эпоха социальных переломов. — С. 103—115.

Стаття надійшла до редакції 24.02.2012.